

İslam'da
Dinî
Düşüncenin
Yeniden İnşâsı

Muhammed
İkbal

Çeviri: Rahim Acar

İSLAM'DA DİNÎ DÜŞÜNCENİN YENİDEN İNŞÂSI

Muhammed İkbâl

Çeviren: Rahim Acar

Muhammed İkbâl'in Hayatı¹

Muhammed İkbâl, bugünkü Pakistan'da, Pencab bölgesinin kuzeybatısında bulunan Siyalkût (Siâlkot) şehrinde, İslam'ı XVII. yüzyılda kabul etmiş Keşmir asıllı ve orta halli bir Brehmen ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Doğum tarihi hakkında değişik görüşler varsa da, Münih'te yazdığı doktora tezinde kendisinin işaret ettiği 2 Zilkade 1294 (9 Kasım 1877) tarihini doğru kabul etmek gerekir.

İkbâl'in babası Nur Muhammed, küçük çapta ticaretle uğraşan bir esnaf olmasına rağmen etrafına topladığı aydın kişilerle ilmi ve felsefi meseleler üzerinde konuşup tartışmayı sevdiği için çevrede "okumamış filozof" diye tanınan zeki bir insan ve dindar bir müslümandı; en çok istediği oğlunun Kur'an-ı Kerim'i okumayı en iyi şekilde öğrenmesiydi. Hem bu arzusuna kavuştu, hem de onun büyük bir şair ve filozof olarak başarıdan başarıya koştuğunu görece kadar uzun yaşadı. 17 Ağustos 1930'da öldüğünde tam doksan yaşındaydı. İkbâl, annesi İmam Bibi'yi babasından daha önce kaybetmişti (1914).

İkbâl, babasının arzusuna uyarak başladığı Kur'an kursunu, ardından ilkokulu bitirdi. Daha sonra İngilizce öğretim yapan Scotch Mission School'dan (İskoçya Misyon Lisesi) mezun oldu,

1 Bu metin İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları arasından çıkan Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri (1-2 Aralık 1995, İstanbul) *Muhammed İkbâl Kitabı*'ndan alınmıştır.

yüksek öğrenime de aynı lisenin devamı niteliğindeki yüksek okulda başladı. Ancak klasik eğitimi terk etmemiş, bu arada Mevlânâ Mir Hasan'dan Arapça ve Farsça dersleri almıştı. Pakistanlı araştırmacılar, İkbâl'in bütün yeteneklerinin bu büyük din bilgininin derslerine devam ederken ortaya çıkmaya başladığını söylüyorlar. İlk şiirlerini de o sırada yazmaya başladı ve bazı şiirlerini devrin ünlü Urdu şairi Dag Dehlevi'ye göstererek onun tenkit ve tavsiyeleri doğrultusunda devam etti.

Muhammed İkbâl, okulunu bitirip yüksek öğrenimini sürdürmek üzere Gaznelilerden beri İslam âleminin kültür merkezlerinden biri olan tarihi Lahor'a geldiğinde henüz yirmisinde bile değildi. Lahor'da Devlet Yüksökulu'na girdi ve iki yıl sonra büyük bir başarıyla lisans imtihanını vererek önemli bir burs kazandı. Arapça ve İngilizceyi birincilikle bitirdiği için de madalyalarla ödüllendirilmişti. 1899'da felsefe alanında yüksek lisans imtihanında büyük başarı elde ettiği için yeni bir altın madalyaya daha hak kazandı. Government College'de en büyük şansı, dünyaca tanınan oryantalist Prof. Dr. Thomas Arnold'u tanımış olmasıydı. Önce öğrencisi olduğu, daha sonra yakın dostluğunu kazandığı ve derin bir biçimde etkilendiği Arnold 1904 yılında ülkesine dönünce çok üzülmüş ve *Nâle-i Fırak* adlı şiirini yazmıştı. Birkaç yıl sonra Avrupa'ya koşa koşa gitmişse, bunda hocası Arnold'a bağlılığının büyük rolü vardır. Onun vasıtasıyla tanıdığı batı medeniyetinin olumlu tarafları ve bu medeniyeti daha yakından tanıma arzusu da İkbâl'i Avrupa'ya çeken hususlardan biriydi.

İkbâl'in şair olarak şöhreti Lahor'da bulunduğu sırada yayılmaya başladı. *Mahzen* adlı edebi dergide yayımladığı ve şiir gecelerinde okuduğu şiirlerle büyük bir heyecan uyandırıyor. Ancak ona şöhretin asıl kapısını açan, İslam'ı Koruma Derneği ve Keşmirli Müslümanlar Derneği'nin yıllık toplantılarında okuduğu şiirler oldu. Bu toplantılardan birinde *Nâle-i Yetim* adlı şiiriyle bütün dinleyicileri ağlatmış, *Hindistan Marşı*, *Himalaya* ve *Yeni Mâbet* adlı şiirleri ise Hint Müslümanları arasında ciddi bir uyanışın başlamasını sağlamıştı.

Yüksek Lisansını tamamladıktan sonra Lahor'daki ünlü Oriental College'e Arapça öğretim üyeliğine, bir süre sonra da İslamiye Yüksekokulu'nda İngilizce ve felsefe öğretmenliğine tayin edilen İkbâl, bu arada hukuk öğrenimine de başlamış, ancak bir dersi verememişti. 1901 yılında da Pencab bölgesi kaymakamlık imtihanlarına girdi, fakat doktorların olumsuz rapor vermeleri yüzünden başarısız sayılmıştır. Sağlığı mükemmel olduğu halde böyle bir raporla önünün kesilmesi, genç İkbâl'i ümitsizliğe sevk etmeyecek, aksine daha büyük bir hırsla yeni hamleler yapmasına yol açacaktı. Bu arada ekonomiyle ilgili bir eser üzerinde çalışıyordu. Urduca yazdığı bu ilk eserini *İlmü'l-İktisat* adıyla 1903 yılında yayımlayan İkbâl, 1905'te, yüksek öğrenimine devam etmek, bilimde ilerlemek ve yeni ufuklara yönelmek arzusuyla İngiltere'ye hareket etti. Bu kararında hem ülkesinde karşılaştığı zorluklar, hem de hocası Thomas Arnold'un tavsiyeleri etkili olmuştu.

İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity College'e yazılan İkbâl burada Yeni Hegelci (*Neo-Hegelian*) Mac Taggart'ın öğrencisi oldu. Daha sonra iki büyük oryantalistle, R.A. Nicholson ve E.G. Browne'la tanışıp dostluk kurdu. Mevlânâ'nın ölümsüz eseri *Mesnevi*'yi İngilizceye çevirerek büyük şöhret kazanan Nicholson, yıllar sonra *Esrâr-ı Hodî*'yi de tercüme ederek İkbâl'in Batı dünyasında da tanınmasını sağlayacaktı. İngiltere'de kaldığı iki yıl içinde hukuk tahsilini tamamlayıp Ph.D. derecesini kazanan, daha da önemlisi yeni fikir cereyanlarıyla karşılaşarak içinden geldiği dünya hakkında yeni sorular sormaya başlayan İkbâl, 1907 yılında, Almancasını geliştirmek maksadıyla Almanya'ya geçti ve Heidelberg'de birkaç hafta kaldı. Münih Üniversitesi'nde, tanınmış oryantalist Prof. Hommel'in yanında, Cambridge'de yazdığı tezle doktorasını yaptı. *The Development of Metaphysics in Persia* (İran'da Metafizik'in Gelişimi) adlı bu doktora tezinde, o zamana kadar Batı'da pek bilinmeyen bazı Müslüman düşünceleri incelemiştir. İkbâl'in bu eserinde, savunduğu birçok fikri daha sonra tamamen değiştirmişse de, onu bir filozof olarak müjde-

leyen ve hem İslam düşünce tarihine, hem de Batı felsefesine vukufunun derecesini gösteren önemli bir çalışmadır.

Muhammed İkbâl, 1908 yılında Lahor'a döndü; İngilizce ve felsefe öğretmenliğiyle avukatlığı bir süre birlikte yürüttüyse de, daha sonra mesaisini bütünüyle avukatlığa verdi ve bu mesleği 1934 yılına kadar aralıksız icra etti.

Avrupa'yı milliyetçilik rüzgârlarının estiği ve "ulus-devlet" fikrinin yaygınlaştığı yıllarda tanıyan İkbâl, özellikle ırkçılığın Avrupa milletlerini birbirlerine nasıl düşürdüğünü ve küçük ülkelerin nasıl ezilip yok edildiğini gördükten sonra milliyetçilikten uzaklaşarak bir çeşit İslam enternasyonalizmini benimsedi ve Hintli şair kimliğinden uzaklaşarak bütün Müslümanların, son merhalede bütün insanlığın birleşmesini savunan bir filozof şair olarak İslam'ın evrensel mesajlarını insanlığa iletmeyi hayatının tek gayesi haline getirdi. Avrupa tecrübesi, İkbâl'in şiirinde köklü bir değişime yol açmıştı. Annemarie Schimmel, onun 1924 yılında *Bang-i Derâ* adıyla yayımlanan şiirlerinde bu değişimin açıkça görüldüğünü söylemektedir.

1908 yılından sonra tam bir İslam şairi hüviyetiyle karşımıza çıkan İkbâl, sadece Hindistan müslümanlarının değil, bütün İslam dünyasının meseleleriyle, özellikle Osmanlı Devleti'nin, dolayısıyla hilafetin kaderiyle yakından ilgiliydi. 1911 ve 1912 yıllarında Lahor'da yapılan Açık hava toplantılarında Trablusgarb ve Balkan savaşları hakkında konuşuyor, Türk kahramanlığını anlatıp şiirler okuyordu. Hazreti Peygamber'e "ümmetin şeref ve haysiyetinin timsali" olarak Trablus'ta şehid düşmüş Türk askerlerinin kanlarını götürdüğünü anlattığı *Peygamber Efendimizin Huzurunda* adlı manzumesi son derece etkileyicidir. *Edirne Muhasarası* adlı şiirinde de Türk adaletinin büyüklüğünü dile getiren İkbâl, bu şiirleriyle, Pakistan'da bugün de yaşayan Türk sevgisinin ve Türkiye-Pakistan dostluğunun temellerini attı. Milli Mücadele döneminde de manevi desteğini esirgemeyen İkbâl,

başlangıçta Türkiye'deki inkılâplardan da övgüyle söz etti, ancak daha sonra bazı eleştiriler yöneltti.

Esrâr-ı Hodî'nin 1920'de Nicholson tarafından İngilizceye tercüme edilmesi, İkbâl'in hem Avrupa'da şöhret kazanmasını, hem de ülkesindeki itibarının son derece yükselmesini sağlamıştı. Hind alt kıtasındaki bazı üniversiteler ona fahri doktora unvanı vermek için adeta yarışıyorlardı. 1922'de İngiltere hükümeti tarafından kendisine "Sir" unvanı verildi. Artık Hindistan Müslümanlarının manevi önderi haline gelmişti. Bu durum onu ister istemez hep uzak durmaya çalıştığı politikaya sürüklüyordu. Nitekim 1926 yılında Pencab Yasama Meclisi üyeliğine seçildiği gibi, Tüm Hind Müslümanları Birliği sekreterliği görevi de kendisine verildi. Bu tarihten itibaren bağımsız Pakistan'ın kuruluşuna uzanan süreçte hem şair, hem filozof, hem de politikacı olarak unutulmaz roller oynayan İkbâl, 1930 yılında Allahabad'da toplanan Tüm Hindistan Birliği Kurultayı'na başkanlık ederken yaptığı açılış konuşmasında Hindularla Müslümanların iki ayrı toplum teşkil ettiği görüşüne dayanan "iki millet" tezini savundu. Onun bu görüşü büyük bir heyecanla karşılanmış ve Himalaya eteklerinde Müslüman bir devletin kurulmasını öngören bir tasarı gibi ele alınıp işlenmiştir. O tarihte "şairin rüyası" diye nitelendirilen bu fikir Ağustos 1947'de gerçekleşecek, fakat şair rüyasının gerçek olduğunu göremeyecektir.

Muhammed İkbâl, daha sonra Hint Müslümanlarının ortak örgütü olan İslam Konferansı başkanlığına getirildi. Bu arada Madras ve Haydarâbâd'da verdiği altı konferansı *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, 1930) adıyla kitap olarak yayımlandı. 1931 yılında, İngiltere'nin Hint yarımadası halkına bir çeşit yönetim hürriyeti tanınması konusunu görüşmek üzere topladığı İkinci Yuvarlak Masa Konferansı'na katılmak üzere Londra'ya gitti. Dönüşte İtalya ve Mısır'a uğradı, Filistin'de Dünya İslam Kongresi toplantısına katıldı. 1932 yılında Londra'da yapılan Üçüncü Yuvarlak

Masa Toplantısı'na da katılan İkbâl, bu konferansta Pakistan tezini daha geniş bir kamuoyuna duyurmayı başardı. Ülkesine dönerken uğradığı Paris'te Bergson ve ünlü oryantalist Massignon ile görüştü. Bergson'a İslam felsefesi konusunda bilmediği birçok meseleyi açıkladı; Massignon ile de Hallac'ın bir nevi Nietzscheci yorumu üzerinde tartıştı. Fransa'dan İspanya'ya geçti ve Madrid Üniversitesi yöneticilerinin ricası üzerine "Endülüs ve İslam Dünyasının İdeolojik Gelişmesi" konulu bir konferans verdi. İspanya'dan İtalya'ya geçen ve Mussolini'yle ısrarlı daveti üzerine bir görüşme yapan İkbâl, bu fırsatı değerlendirerek ondan Kuzey Afrika'daki Müslümanlara iyi davranmasını rica etti.

Şubat 1933'te ülkesine dönen ve Yuvarlak Masa Konferansı'yla ilgili görüşünü kamuoyuna açıklayan İkbâl, aynı yılın Kasım ayında Afgan kralı Nadir Şah tarafından Kabil'e davet edildi. Afganistan gezisi izlenimlerini *Misafir* adlı eserinde anlatan İkbâl'in sağlığı 1933 yılında bozuldu. Ardından gırtlak kanserine yakalandı ve ağır tedavi masraflarından dolayı büyük bir sıkıntı yaşamaya başladı. 1935'te, oğlu Cavid'le kızı Münire'nin annesi olan son eşi kaybedince büyük bir sarsıntı geçiren şairin hastalığı 1938'de çok ağırlaştı. 21 Nisan 1938 sabahı son nefesini verdiğiğinde, yanında bulunanların ifadelerine göre, yüzünde tatlı bir gülümseme vardı. Naaşı, Lahor'daki tarihi Bedşâhî Camii'nin dış kapı girişinde toprağa verildi. Son gecesinde geçirdiği bir baygınlıktan sonra biraz kendisine gelince son şiiri olan şu rubaiyi okumuştı:

Geçmiş şarkılar tekrar okunacak mı? Hayır, okunmayacak!

Hicaz'dan bir meltem esecek mi? Hayır, esmeyecek!

Bu fakirin günü bitti.

Artık sırları bilen bir bilgin gelir mi? Hayır, gelmez!

Yayınlanmış Eserlerinden Bazıları:

Şarktan Haber

Esrar ve Rumuz

Kulluk Kitabı

Câvidnâme

Darb-ı Kelim

Hicaz Armağanı

Mütercimim Önsözü

Muhammed İkbâl'in tercümesini yapmayı denediğim *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* isimli eseri, daha önce Türkçeye iki kez çevirilmişti.² Ancak eserin önemi ve belki de bu eseri çevirmenin güçlüğü, yeni tercüme girişimlerini meşru kılmaya yetmektedir. Eser İkbâl'in 1928-1929 yıllarında Hindistan'da Madras, Haydarâbâd ve Aligarh üniversitelerinde verdiği konferanslardan oluşmaktadır.

İkbâl'in bu eseri isminin de telkin ettiği üzere bir tür "ihyâ" çabasının ürünüdür. İkbâl'in eserlerini ve hassaten de bu eserini değerlendirirken yaşadığı dönemdeki Müslüman aydın ve entellektüellerin hâlet-i ruhiyesini dikkate almak gerekir. İkbâl 19. asrın son çeyreği ile 20. asrın ilk yarısında yaşamıştır. Bu dönemde, son devir Osmanlı uleması ve aydınlarından bildiğimiz üzere, Müslüman aydınlar İslam dünyasının Batı medeniyeti karşısında zayıflayışını derinden hissetmekte ve Müslümanların askerî-siyâsî sahadaki problemlerine çare aradıkları kadar, İslam düşüncesinin canlandırılması uğrunda da çaba sarfetmekteydiler. İşte İkbâl'in bu eserini böyle bir bağlamda okumak gerekir.

2 Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri (İstanbul: Çeltüt Mat., 1964). *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, trc. N. Ahmet Asrar (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984).

The Reconstruction of Religious Thought in Islam'ın kısa bir takdimini yapmazdan önce, İkbâl'in hayatı ve eserlerine dair birkaç şey söylemek uygun olacaktır. İkbâl, 1877 yılında Hindistan'da Pencap eyaletinde Siyalkût'ta doğmuştur. Lahor'da felsefe ve hukuk eğitimi aldıktan sonra, hocası Thomas Arnold'ın tavsiyesiyle 1905'te Cambridge Üniversitesine gitmiştir. Cambridge'te Mc Taggart'ın yönetiminde felsefe çalışması yapmış ve Reynold Nicholson gibi şarkiyatçılarla tanışmıştır. 1907'de Cambridge'teki çalışmalarını tamamlayıp Almanya'ya gitmiş ve Fritz Hommel'in danışmanlığında *The Development of Metaphysics in Persia* isimli çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır. Özellikle 1926-1933 yılları arasında Hindistan Müslümanlarının organize edilmesine ve Pakistan'ın bağımsız bir siyasî yapı olarak ortaya çıkmasına yönelik faaliyetlere katıldığı bilinmektedir.

İkbâl, Farsçanın ve Urduçanın yirminci asrın birinci yarısındaki önde gelen şairi kabul edilir. Eserleri de ağırlıklı olarak manzumdur. Genç yaşta şair olarak tanınmış ve memleketi olan Hindistan'da Müslümanlar kadar gayri müslimler tarafından da büyük ilgi görmüştür. İkbâl'in şiirlerinde devrindeki belli başlı felsefî ve teolojik tartışmaların ele alındığı görülmektedir. 1911'de yazdığı "Şikvâ"da (Şikâyet), Müslümanların Allah'ın kendilerinden yardımını esirgemesinden şikâyetlerini anlatır. Bir sene sonra yazdığı "Cevâb-ı Şikvâ"da³ ise Allah'ın tembel Müslümanların, kendi felâketlerinden kendilerinin sorumlu olduğunu belirten cevabı işlenir. *Esrâr-ı Hôdî*⁴ (Benliğin Esrarı) ve bundan iki sene sonra yazdığı *Rumûz-u bî-Hôdî* (Benlik-sizliğin Hikmetleri) mesnevî tarzında yazılmış eserler olup, insan

3 Muhammad Iqbal, *Shikwa and Jawab-i Shikwa: complaint and answer Iqbal's dialogue with Allah*, ed. & tr. Khushwant Singh (Delhi: Oxford University, [t.y.]).

4 Muhammed İkbâl, *Esrar ve Rumuz*, yayına hazırlayan Ali Nihat Tarlan (İstanbul: Sufi Kitap, 2005).

kişiliğinin güçlendirilmesi, bireyin ideal Müslüman toplumdaki görev ve sorumluluğu gibi meseleler ele alınmaktadır.

İkbal'in mensur eserlerinden, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, önce *Six Lectures on the Reconstruction of Religious Thought in Islam* (*İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası üzerine Altı Konferans*), adıyla Lahore'da 1930 yılında basılmış, daha sonra "Is Religion Possible" ("Din Mümkün müdür?") başlıklı yedinci bir konferans metni eklenerek⁵ 1934'te tekrar yayınlanmıştır.⁶ İkbal'in mensur eserleri arasında, doktora tezi olarak hazırlayıp yayınladığı, *The Development of Metaphysics in Persia* (Cambridge 1908),⁷ zikredilebilir. Bu eserde İkbal, İslam öncesi İran düşüncesinden başlayarak İslam düşüncesinin İbn Miskeveyh, İbn Sina, Cîlî ve Molla Sadra gibi önemli simalarının teorilerini incelemektedir.⁸

İkbal ve Dinî Düşüncenin İhyası Çabası

İslam düşüncesini ihya etme, yani canlandırma ve yeniden inşa etme girişimi olarak İkbal'in elinizdeki eseri, Gazâlî'nin İhyâ projesiyle kıyaslanmayı⁹ hak etmektedir. İkbal'in bu ese-

- 5 Eklenen bu metin muhtemelen İkbal'in 1932'de Londra'da *Proceedings of the Aristotelian Society*'de aynı başlıkla yayınlanan metindir. Karşılaştırma imkânı bulamadım.
- 6 Eserin yayın bilgisi olarak erişebildiğim kaynaklarda "Lahore: 1934" ibaresi kaydedilse de, eserin aynı tarihte Londra'da Oxford Üniversitesi yayınlarından da çıktığı görülmektedir. *Muhammed İkbal, The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (London: Oxford University Press, 1934).
- 7 Eserin Türkçesi: Muhammed İkbal, *İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı: İran'da Metafizik İlimlerin Gelişmesi*, çev. Cevdet Nazlı (İstanbul: 1995).
- 8 İkbal'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22, s.17-23. Ayrıca bakınız, <http://www.iranaonline.org/articles/iqbal-muhammad> [bakıldığı tarih: 16 Ocak 2012 Pazartesi]
- 9 Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, terc. Kasım Turhan (İstanbul: İklim, 1987), s.276.

rinin Gazâlî'nin ihyasına benzetilmesi hacim itibarıyla olmasa bile, yazarın hedefi ve eserin mesajı açısından oldukça isabetli görünmektedir. Gazâlî'nin *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn* isimli eserinde, Yunan felsefesinin ve Müslümanların içiçe geçtiği farklı kültürlerin etkilerinin İslam dünyasında meydana getirdiği felsefi-entellektüel cereyanları eleştirdiği eserlerinden sonra, müsbet anlamda İslamî ilimlerin gelişimini, dinî ilimlerin ve dolayısıyla dinî hayatın ihyasını amaçladığını söyleyebiliriz kısaca. Gazâlî'nin belirgin bir mesajı İslam'daki Allah, insan ve âlem hakkındaki temel öğretilerin kadim Yunan felsefesindeki ve onlardan mülhem olarak Müslüman filozofların geliştirdikleri öğretiyle bağdaşmaz olduğu şeklindeydi. Gazâlî İhya'yı yazarken filozofların çizdiği Tanrı, insan ve âlem tasavvurundan farklı bir tasavvur ve insan hayatının nasıl düzenleneceğine dair onların çizdiği yol haritasından farklı bir yol haritası çizme iddiası taşımaktaydı. İktbal'in bu eseri de bu iki bakımdan Gazâlî'nin *ihyâ* projesine benzerlik arzeder.

Birincisi, İktbal de Kur'an'ın öğretilerinin kadim Yunan-Hellenistik düşünceyle bağdaşmaz olduğu kanaatindedir. İktbal kadim Yunan-Hellenistik devir düşüncesini "klasik" tabir eder ve Kur'an'ın ruhunun klasik karşıtı olduğunu belirtir. Klasik Yunan felsefesinin Müslüman düşünürlerin ufkunu açmasına karşın, onların Kur'an'ın mesajını anlamasını güçleştirdiği kanaatindedir. Zira Kur'an'da insanın dikkati kadim Yunan filozofu Sokrat'ın öğrettiği gibi sadece insana değil, aynı zamanda tabiata ve tarihe yöneltilir. Eski Yunan düşüncesinde duyular bilgi verme bakımından güvenilir kabul edilirken bunlar Kur'an'da Allah'ın insana verdiği en kıymetli nimetler olarak sayılmaktadır. İktbal'e göre, Müslüman düşünürlerin Kur'an'ın gösterdiği istikamet ile klasik felsefe arasındaki karşıtlığı farketmesi iki yüzyıldan fazla zaman almıştır. Gazâlî'nin çabaları bu farkedişten doğan bir isyan sayılır.

İkincisi İkbal bu eserle İslam'ın yeniden anlaşılması için bir deneme sunar, bir yol haritası çizmeye çalışır. Bu yol haritasında, dinî inançların kaynağı sayılan dinî tecrübe ve onun bilgi değeri, insanın diğer bilgi türleriyle ve bilgi kaynaklarıyla ilgisinden başlar ve dinin yirminci yüzyıl başlarında bilimsel bilgi ve felsefeye yüklenen iktidar karşısında mümkün olup-olmadığının müzakeresiyle son bulur. Bir anlamda başlangıç konferansı ile sonuç konferansı aynı noktada buluşur. Başka bir ifadeyle kitap, dinî inançların kaynağı olarak dinî tecrübenin güvenilirliğini ispatlama çabasıyla başlar ve günümüz dünyasında dinin nasıl mümkün, hatta vazgeçilmez olduğunu izah etmeye çalışarak biter.

Eserdeki ilk iki konferans dinî tecrübenin mahiyetinin ve bilgi değerinin berraklaştırılmasına tahsis edilmiştir. İkbal, ilk konferansta “bilginin ve dinî tecrübenin husûsiyetini tetkik” ederken, Kur'an'da âleme ve insanın tabiatına dair çizilen resmi ve İslam'da insan tecrübesinin hem haricî boyutuna hem de derûnî boyutuna verilen önemi gösterir. Dinî tecrübeyi bilgi boyutu da olan bir hissetme sayar. İkinci konferans, dinî tecrübe sonucu ortaya konulan doğruluk iddialarının, hükümlerin, o tecrübeyi yaşamayan kişi için bir anlamı olup olmadığının müzakeresine ayrılmıştır. İkbal Tanrı'nın varlığını ispatlamak üzere ortaya konulan argümanları inceleyip argümanların başarısızlığını belirterek başlar. Ve daha sonra insan tecrübesinin üç mertebesini, maddî mertebe, hayatî mertebe ve zihin ya da şuur mertebesini ele alır. Buradaki asıl soru, insan tecrübesinin üç mertebesinde, dinin öğrettikleriyle bilimin öğrettikleri arasında bir çelişki olup olmadığıdır. Bu soruyu cevaplarken, dinî tecrübenin bilgi temin etmede güvenilirliği felsefi olarak kontrol ve izah edilmiş olacaktır. İkbal'e göre bilimsel teorilerle dinî öğretiler arasında zorunlu olarak bir çelişki söz konusu değildir. Ortaçağ İslam dünyasında maddî âleme dair tecrübelerle günümüz tabiat bilimlerindeki izahlar arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıca, di-

nin getirdiği izah, bilimsel izahın erişemediği türden kapsamlı bir izahtır. İkbâl, insan tecrübesinin hayatî ve zihnî mertebesini inceleyerek, “tecrübe verilerinin Gerçekliğin nihâî tabiatının manevî olduğunu ve onun bir ego şeklinde tasavvur edilmesinin zorunlu olduğunu gösterdiği” sonucunu çıkarır.

Üçüncü ilâ altıncı konferanslar, Tanrı-insan ve toplum ilişkileri bağlamında dinî-İslamî öğretilerin izah edilmesi çabası olarak görülebilir. İkbâl'in Tanrı ve âlem, daha özeldede Tanrı ve insan ilişkisini kuruşunda, klasik teistik anlayıştan, süreç teizmine bir geçiş olduğunu söylemek mümkündür. Üçüncü konferansta, Tanrı'nın yaratıcı, bilgi ve kudret sahibi ve ezeli şahsî bir varlık ya da kendi tabiriyle ego olarak tasavvur edilmesinin, hem eşyanın yaratılmasına hem de idare edilmesine dair tazammunları açıklığa kavuşturulmaktadır. Bu bağlamda insanın bu dünyadaki yeri ve bu hayatın anlamına ilişkin dini öğretiler ele alınmaktadır. İkbâl'in Tanrı'nın sıfatlarına dair müzakerelerini Whitehead'in süreç felsefesi ile ve daha sonra şekillenen “açık teizm” yaklaşımı ile ilişkilendirmek mümkündür. İnsanın özgürlüğü ve ölümsüzlüğü ise dördüncü konferansın konusunu teşkil etmektedir. İkbâl kendi çağındaki nefis ve ölümsüzlük tasavvurlarını inceleyerek, dinî öğretinin husûsiyetini tesbit etmektedir.

Beşinci konferansta, Peygamber ve mistik ya da sûfi arasındaki fark belirtilmekte, mistiğin vahdet tecrübesinin dinginliğine yönelmesine karşın peygamberin dinî tecrübesi insanların hayatını yeniden tanzim edecek, onlara yön verecek, bir dünya gücüne dönüştürme arzusu, şeklinde takdim edilmektedir. İkbâl'e göre İslam'da peygamberliğin sona erdiğinin ilan edilmesi bu bağlamda son derece önemlidir, zira bunun anlamı aslında insanda aklın ve eleştirel melekenin yetkinliğe ermiş olduğunun teslim edilmesidir. Bu durum bütün insanlık tarihi açısından bir dönüm noktası sayılır. Böylece İslam'da peygamberlik kurumu, “vahyinin kaynağı bakımından kadim dünyaya aittir; vahyinin

ruhu bakımından modern dünyaya aittir.” Altıncı konferans Peygamberin getirdiği dinin tarihsel-toplumsal şartlara uyarlanması ve hususen, yaşadığımız zamanda uygulanma imkânının ve tarzının araştırılmasına ayrılmıştır. İktbal, İslam’ın dinamik bir yapıya sahip olduğunu, farklı zaman ve toplumsal şartlara uyum sağlamakta başarılı olduğunu ileri sürer. Tarihte belli dönemlerde ortaya konulan siyâsî ve hukukî yapıların yeniden gözden geçirilmeye ve değiştirilmeye açık olduğunu belirtir. Bu çerçevede Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine geçişte siyâsî ve hukukî yapıdaki değişiklikleri müzakere eder.

Kitaba dâhil edilen son konferans, bir anlamda başlangıç noktasına dönüş sayılır. Yani bu konferans başlangıç konferansındaki meselenin farklı bir cihetinin tartışılmasına ve farklı bir boyutunun ortaya çıkarılmasına yöneliktir. Dinin imkânı ve dinî tecrübeye dayanarak dinî bilgi iddiaların meşruiyetinin temellendirilmesi meselesi ele alınır. “Din Mümkün müdür?” sorusu, Immanuel Kant’ın genelde metafizik bilginin ve dolayısıyla dinî bilginin imkânına yönelttiği eleştirilerden hareketle tartışmaya açılmaktadır. İktbal’in tezi, modern insanın varoluşsal problemlerine ancak dine, daha doğrusu mistik dinî anlayışlara sığınarak çare bulunabileceği şeklindedir. Din ve dinî tecrübenin bize verdiği bilgi, diğer bilgi türleri ve tecrübelerle yan yana konulacak bir şey değildir. Ancak bu durum dinî inançların geçersizliğini ve ona kaynaklık eden tecrübenin inkârını gerektirmez. Tam aksine, dinî tecrübe, insanın entellektüel, aklî yönlerinin getirdiği problemleri çözmesi ve dengeyi bulması için zorunludur. İktbal, modern insanın entellektüel, aklî faaliyetlerinin insanı bir çatışma haline soktuğunu belirtir. Bu çatışmadan çıkaracak tek yol dindir. Bu anlamda konferansın başlığı olan soruya İktbal’in cevabı, dinin sadece mümkün olmakla kalmayıp, modern insanın yaşadığı problemleri çözebilmesi için zorunlu olduğu şeklindedir.

İkbal'in bu çalışmasında ele aldığı meseleler ya bugün de hâlâ canlılığını koruyan, din felsefesi ve teoloji gibi ilgili sahalarda hararetle tartışılan, ya da müslüman aydınların zihninde üzeri küllenmiş yahut farklı suretlere bürünmüş meselelerdir. Özellikle dinî tecrübenin bilgi kaynağı olarak güvenilirliği, bu kaynaktan gelen bilginin başka yollardan elde edilen bilgilerle ilişkisi günümüzde de din felsefesinde ve teologlar arasında önemli tartışma konusu olmaya devam etmektedir. 20. yüzyılın başlarında güvenilir bilginin ancak duyu verilerinden gelebileceğini, güvenilir tek bilginin bilimsel bilgi olduğunu iddia ederek her türlü dinî tecrübe iddiasını geçersiz ve değersiz sayan yaklaşımlar revaçtaydı. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*'ın 1934'te yayınlandığını ve duyu tecrübesini yegâne güvenilir bilgi kaynağı ve bilimsel bilgiyi tek bilgi türü sayan mantıksal pozitivist akımın önemli temsilcisi Alfred Jules Ayer'in *Language, Truth and Logic* isimli eserinin 1936'da yayınlandığını gözönüne getirelim. Bu durumda İkbal'in burada yaptığı tartışmaların kendi zamanı için ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. 21. asrın başlarına geldiğimizde, filozofların dinî tecrübeye bilgi değeri atfetmekte kendilerini daha rahat hissettiklerini, ancak dinî tecrübenin bize verdiği bilginin güvenilirliği ve sınırlarıyla ilgili tartışmaların hararetle sürdüğünü belirtmek gerekir. Mesela, dinî çoğulculuğun önemli savunucularından John Hick'in, pek çok dinin geçerli olduğu ve müntesiplerini kurtuluşa erdirdiği görüşü dinî tecrübenin bir düzeyde güvenilir olmasına bağladığını hatırlayabiliriz.¹⁰ Nispeten soyut ve toplumsal-siyâsî hayatı doğrudan etkilemediği kabul edilebilecek bu meseleler etrafında,

10 John Hick'in bu husustaki görüşleri için bkz., John Hick, *An Interpretation of Religion* (London: Macmillan and New Haven CT: Yale University Press, 1989), ayrıca bkz., Adnan Aslan, *Dinler ve Hakikat: J. Hick ve S.H. Nasr'in Felsefesinde Dini Çoğulculuk* (İstanbul: İsam, 2006).